

Utdrag ur

ENDRE KYRKA GOTLAND VÅRD- OCH UNDERHÅLLSPLAN 2009

Ansvariga för vård- och underhållsplanen

Inför upprättandet av denna vård- och underhållsplan för Endre kyrka har kyrkan och kyrkogården besiktigats av undertecknad.

Ansvariga för vård- och underhållsplanens olika delar anges här nedan.

(Namn inom parentes anger dock att i planen endast använts där angivet besiktningssprotokoll eller åtgärdsprogram, upprättat av resp. namngiven konsult.)

Kyrkobyggnad	Arkitekt Jan Utas
Elinstallationer och åskskydd	(Elingenjör Peter Ström)
Kyrkogårdsmur	Arkitekt Jan Utas
Kyrkogård	Arkitekt Jan Utas
Växtlighet på kyrkogården	Antikvarie Eva Selin
Kalkmålningar	Ej utsedd
Stenarbeten	Ej utsedd
Inventarier av trä	Antikvarie Rebecka Svensson
Inventarier av metall	Antikvarie Rebecka Svensson
Inventarier av sten	Antikvarie Rebecka Svensson
Textilier	(Textilkonsultfirma Lotine)
Kyrkklocka/-or	(Ing. Ingvar Rohr)
Övriga inventarier	Antikvarie Rebecka Svensson

Källförteckning

Otryckta källor

Invändig restaurering 1995, dokumentation, Anna Malmsten.

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm

Inventering av inventarierna i Endre kyrka 1997-1998, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.

Inventering av Endre kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.

Program för utvändiga restaureringsarbeten på Endre kyrka, Jan Utas, 1995.

Tryckta källor

Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.

Nilssøn Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.

Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.

Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.

Sveriges Kyrkor, Gotland bd 1:4, 1931.

Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.

Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971

Händelselista

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
s. 1100-tal	En absidkyrka (till vilken man fann grundmurarna vid restaureringen 1915-16) byggdes. Av denna kyrka återstår endast tornets nedre del, några reliefer och den igenmurade S portalen (SvK anger att absidkyrkan är från mitten av 1100-talet, och att tornet uppfördes omkr. 1150.)	GK SvK
	Dopfont i "Hegvalds" stil (SvK anger omkr. 1150).	GK, SvK
	Processionskrucifix i Bungemästarens skola (Gotlands fornsal <i>Inv. nr. B.899</i>).	SvK
1100-tal	Piscina.	SvK
1200	Årtal enl. Strelow.	SvK
o. 1200	Triumfkrucifix (SvK anger 1200-tal).	GK, SvK
t. 1200-tal	Kyrkan byggdes om, N portalen stammar från denna ombyggnad.	GK
o. 1250	Det nuvarande koret och sakristian uppfördes.	GK, SvK
	Glasmålningarna (SvK anger efter 1200-tales mitt).	GK, SvK
	Dopfuntslock.	GK, SvK
s. 1200-tal	Kollekttavla.	SvK
1200-tal	Ringsvarvade bänkar och ringsvarvad stol finns delvis i Gotlands fornsal (<i>inv. nr. B889-B897</i>) och delvis i kyrkan.	SvK
o. 1300	Långhuset med bönekammare (SvK anger 1290-talet och troligen 1297, det senare är ett år som figurerar i Bilefelds inventarium).	GK, SvK
1333	Gravhäll på kyrkogården (skriften svårtydd).	SvK
o. 1350	Höjdes tornet till nuvarande höjd. Trappan upp till tornhuven förlades i bönekammarens SV hörn varför portalen utanför murades igen.	GK, SvK
s. 1300-tal	En utvidgning motsvarande bönekammarens görs N om tornet. Tornmurarna genombröts åt så att de tre rummen i tornets bottenvåning öppnas mot varandra och mot långhuset. Tornet vilar därmed huvudsakligen på valvbågarna.	GK, SvK
	Altarskåp med kalvariegrupp (SvK anger omkr. 1365).	GK, SvK
	Primklocka (nu i Gotlands fornsal).	SvK
1300-tal	Gravhäll på kyrkogården över prästen Laurentius.	SvK
t. 1400-tal	Stöpelare murades i tornbågen.	GK, SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
o. 1450	Muralmålningar av "Passionsmästaren" i kor och långhus (SvK anger 1400-tal).	GK, SvK
1463	Gravhäll på kyrkogården över Margareta Endregårds.	SvK
1469	Gravhäll på kyrkogården över prästen Laurentius Butta.	SvK
1400-tal	Gravhäll över Margareta Raine.	SvK
o. 1500	Altarbrun, troligen från 1475-1525.	SvK
1655	Anskaffades ett bäcken till funten.	SvK
1668	Predikstol.	SvK, GK
1669	Årtal inhugget på dopfontens brätte.	SvK
t. 1700-tal	Ljuskrone av mässing.	SvK
t. 1700(?)	Igensattes bågarna mot tornet med plankor målade med storbladig akantus.	SvK
1741	Nummertavla, trol. tillverkad av Johan Hernell.	SvK
1744	Bänkinredningen och altarskranket, målades av Erik Lodström, de förra signerades också.	GK, SvK
1749	Triumfkrucifixet reparerades, troligen målades det också.	SvK
1759	Inskr. på timglaset (SvK anger 1700-tals slut).	GF, SvK
1774	Ambo.	GF
1804	Kyrkklockan göts av Gerhard Horner.	SvK
1861	Årtal målat på altarets baksida (inskr.)	SvK
1888	Spåntak (furu) lagt på långhus.	GF:D
1889	Nummertavla.	SvK
1891	Tornpanelen på taket utbytt mot spån av ek.	GF:D
1892	Årtal skrivet på altarskåpets baksida (inskr.).	Inskr.
1902	Mariaaltaret revs för att ge plats åt en kamin.	GF
t. 1900-tal	Taket bytt.	GF
1913	Altarbrunet konserverades av Pietas.	GF
1915-16	En invändig restaurering gjordes då muralmålningarna togs fram av konservator C. W. Pettersson. Altarskåpet restaurerades av C. W. Pettersson, ett par figurer bytte plats. Glasmålningarna kompletterades. Fem ljuskronor skänktes till kyrkan. Dopfonten flyttades från triumfbågen till det nyinrättade dopkapellet vilket inrättades i långhusets SV hörn. Träväggarna mot tornrummen togs bort, en del av dem återanvändes på N tornmurens ursprungliga plats. Nytt golv lades in i hela kyrkan. Ett pannrum inrättades vid sakristian.	SvK, GK SvK GK, SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
	Centralvärme drogs in. Den romanska kyrkans grund undersöktes. Nya kolonnetter i långhusportalen. Ett nytt fönster togs upp i sakristans N murverk. Predikstolen målades. Orgeln (byggdes 1916 av O. Hammarberg) inrättades i en av tornbågarna som f.ö. förstärktes och försågs med spetsbågar. Ett tegelvalv slogs i NV tillbyggnaden.	SvK SvK, GK SvK
1957	Kyrkan rengjordes invändigt – väggar, valv och inventarier (bänkar, predikstol, altarskrank, orgel, altarskåp, och glasmålningarna) rengjordes av E. Olsson.	GF
	Restaurerades triumfkrucifixet.	GK
1958	Åskledare.	GF
1964	Belysning på kyrkogården.	GF
1965	Konserverades altarskåpet av E. Olsson.	GF
1966	Ny skorsten på sakristian.	GF
1974	Altarskåpet och krucifixet konserverades av konservator Marianne Korsman-Ullman.	GF
1976	Orgeln byggdes om av Andreas Thulesius, Klintehamn.	ISO
1985	En omfattande restaurering efter förslag av ing. Lars-Göran Löfström, Riksantikvarieämbetet, genomfördes med AMS' arbetsplats i Visby som entreprenör då bl.a. taken lades om. Tornet var tidigare klätt med ekspån och långhuset med furuspån, på koret låg tegel. Samtliga beläggningar ersattes med furuspån. Korets gamla skorsten revs. Kyrktuppen, som blåste ned 30 år tidigare återmonterades. Upphängningen av klockan sågs över. Fasaderna foglagades med KC-bruk. Järngallren utanför korfönstren ersattes med pansarglas. Lammet(?) i fasaden fick en kappa av bly.	GF
1986	Den lilla nummertavlan konserverades av konservator C H Eliason, Gotlands fornsal.	GF
1991-92	Restaurering av de medeltida glasmålningarna i Ö korfönstret.	GF
1995	Inre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, med Byggnadshyttan på Gotland som entreprenör: skorstenen på sakristians tak revs och spåntaket reparerades. Portalerna tätades mot drag med lammull. Ytterglas monterades i korfönstret. Avvisarplåtar på långhuset monterades. Väggarna och valven rengjordes, putsades och kalkades, målningarna konserverades. Stenomfattningarna rengjordes. S pelaren mot tornrummet putsades om. Sakristians ytputs togs ned, underliggande gammal puts lagades och avfärgades. Konservator C. H. Eliason konserverade triumfkrucifixet, altarskåpet, altarskranket, predikstolen, väggskåpet,	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
	bänkinredningen, nummertavlan, dopfuntslocket, orgelfasaden och plankväggen i tornet (kanske även timglaslet). Ett litet väggskåp i långhusets SÖ hörn rekonstruerades, även Maria-altaret rekonstruerades och bänkarna ändrades med anledning av detta. Ljudanläggning installerades. Golven lades om helt eller delvis. Betonggolv göts i källaren. Uppvärmningssystemet byttes ut. Belysning byttes i kor, långhus och dopkapell. Ett nytt textilskåp. Ett stort antal stenhuggaremärken påträffades, de flesta i koret. Runor funna i sakristian och i koret, skeppsristning i ringkammaren. Medeltida glasfragment 4 st. och sentida glas 1800-tal(?) hittades i korets golv intill N muren.	ATA
	Uppställning av gravhällar under tak på kyrkogården.	ATA
	Upptäcktes en runinskrift ovanför nischen i sakristians N vägg.	
1998	Stenkultur AB konserverade ett antal gravvårdar samt fönsteromfattning. Samtliga står uppställda under tak.	GF
	Beslut av länsstyrelsen om byte av gångmaterial på kyrkogården från grus till kalkstensflis.	ATA
	Dopfuntslocket utlånat till Statens Historiska Museum.	ATA
1999	Rengöring av triumfkrucifixet av Riksantikvarieämbetet.	ATA
2000	Ytterligare en gravhäll konserverades av Stenkultur AB.	GF
	Minneslunden invigdes.	GF
2005	Konservering av gravvårdar av Stenkultur i Stockholm AB	ATA

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
GF	Gotlands fornsals arkiv.
GF:D	Invändig restaurering 1995, dokumentation, Anna Malmsten.
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd 1:4, 1931.
t.	tidigt

